

IWONA BIEŃ-WĘGŁOWSKA, JOANNA DZIERŻANOWSKA

Biegły w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym w kontekście inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę

Expert Witness in the Proceedings Before the International Criminal Court Related to the Invasion of Ukraine by the Russian Federation

The testimony of expert witnesses is of particular importance in the proceedings before the International Criminal Court (icc). The use of expert testimony is essential given the high level of complexity of cases involving perpetrators of war crimes, crimes against humanity or genocide. The scale and scope of the evidence available to the Court requires the use of expert knowledge covering a wide range of opinions. This paper presents the main rules governing the procedural status of experts appearing before the icc. Due to the full-scale aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine, which began on February 24, 2022, and the investigation opened by the icc on March 2, 2022, into war crimes, crimes against humanity or genocide allegedly committed on the territory of Ukraine, it was justified to point out the specificity of opinions in these international criminal proceedings.

IWONA BIEŃ-WĘGŁOWSKA, doktor nauk prawnych,
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID – 0000-0002-8575-8085, e-mail: iweglowska@kul.pl

JOANNA DZIERŻANOWSKA, doktor nauk prawnych,
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID – 0000-0002-3453-5949, e-mail: jdzier@kul.pl

KEYWORDS: International Criminal Court, model of evidentiary proceedings, scientific evidence, the role of experts, war in Ukraine.

SŁOWA KLUCZOWE: Międzynarodowy Trybunał Karny, model postępowania dowodowego, dowody naukowe, rola ekspertów, wojna w Ukrainie.

1. Wstęp

W procesach karnych toczących się zarówno przed sądami krajowymi, jak i w międzynarodowym postępowaniu karnym dowód z opinii biegłego ma szczególne znaczenie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że specyfika orzekania przez międzynarodowe trybunały, poziom złożoności rozpatrywanych zagadnień, wymusza wręcz korzystanie z opinii ekspertów^[1]. Niewątpliwie wprowadzenie do międzynarodowego postępowania karnego tego typu dowodu jest powszechnie akceptowane i niezbędne do zrealizowania celu tego postępowania^[2]. Opinia biegłego stanowi ważne źródło informacji specjalnych, czyli takich, które znajdują się poza codziennym doświadczeniem i wiedzą. Warto podkreślić, że opiniowanie na potrzeby międzynarodowych trybunałów, obejmuje dosyć rozległą tematykę. Dopuszczani są biegli reprezentujący nie tylko klasyczne dziedziny opiniowania, ale również opinie z obszarów charakterystycznych dla międzynarodowych postępowań karnych.

Wobec agresji na pełną skalę Federacji Rosyjskiej na terytorium Ukrainy rozpoczętej w dniu 24 lutego 2022 r. Prokurator Międzynarodowego Trybunału Karnego w Hadze (dalej: МТК)^[3], na podstawie otrzymanych

¹ Geert-Jan Aleksander Knoops, „The Proliferation of Forensic Sciences and Evidence Before International Criminal Tribunals from a Defence Perspective” *Criminal Law Forum*, nr 30 (2019): 33 i n.

² Melanie Klinkner, „Forensic Science Expertise for International Criminal Proceedings: An Old Problem, a New Context and a Pragmatic Resolution” *The International Journal of Evidence & Proof*, nr 13 (2009): 104; Piotr Girdwoyń, *Opinia biegłego w sprawach karnych w europejskim systemie prawnym. Perspektywy harmonizacji* (Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji UW, 2011), 83.

³ Międzynarodowy Trybunał Karny, МТК (ang. International Criminal Court, ICC) jest stałym sądem międzynarodowym, który został powołany do sądenia osób fizycznych oskarżanych o popełnienie najcięższych zbrodni: zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych i agresji, które miały miejsce

zgłoszeń od grupy 39 Państw-Stron, w tym Rzeczypospolitej Polskiej, wszczął w dniu 2 marca 2022 r. śledztwo w sprawie zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko ludzkości lub ludobójstwa, które miały być popełnione na terytorium Ukrainy od dnia 21 listopada 2013 r.^[4] W konsekwencji do MTK będzie należało zebranie materiału dowodowego, pozwalającego przeprowadzić rzetelny proces karny o wskazane wyżej zbrodnie prawa międzynarodowego popełniane w Ukrainie. W tym miejscu należy podkreślić, iż zgodnie z art. 5 Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego (dalej: Rzymski Statut)^[5] posiada on kompetencję rzeczową do ścigania czterech typów zbrodni prawa międzynarodowego: zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych oraz zbrodni agresji. Jednak w stosunku do Federacji Rosyjskiej, która nie jest stroną Rzymskiego Statutu, wykonywanie jurysdykcji w odniesieniu do zbrodni agresji przez MTK jest niemożliwe^[6].

Niewątpliwie w międzynarodowym postępowaniu karnym do udowodnienia winy niezbędne będzie wykorzystanie specjalistycznej wiedzy ekspertów z wielu dziedzin opiniowania. Dowody z opinii biegłych mogą okazać się kluczowe do prowadzenia śledztwa i ścigania zbrodni popełnianych w Ukrainie. Z uwagi na powyższe, celem niniejszego opracowania uczyniono przedstawienie najważniejszych zasad dotyczących pozycji procesowej biegłych występujących przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym w perspektywie modelu ich funkcjonowania opartego na połączeniu rozwiązań kontynentalnych i anglosaskich. W szczególności

po 1 lipca 2002 roku. Trybunał ma na celu pociągnięcie winnych do odpowiedzialności za popełnione przestępstwa i pomoc w zapobieganiu ich ponownemu popełnieniu. MTK powstał na podstawie przyjętego 17 lipca 1998 roku Rzymskiego Statutu. Oficjalna strona internetowa Międzynarodowego Trybunału Karnego: <https://www.icc-cpi.int/about/the-court>. [dostęp: 5.07.2023].

⁴ Informacja zamieszczona na stronie internetowej MTK. <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>. [dostęp 5.07.2023].

⁵ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego – akt prawa międzynarodowego przyjęty w dniu 17 lipca 1998 r. Za jego przyjęciem głosowało 120 spośród 162 delegatów państw uczestniczących w konferencji, natomiast siedem państw odmówiło złożenia podpisu pod treścią dokumentu, w tym Stany Zjednoczone i Chiny. W dniu 12 listopada 2001 r. Rzymski Statut został ratyfikowany przez Polskę (Dz.U. Z 2003 r., Nr 8, poz. 708), wszedł w życie 1 lipca 2002 r.

⁶ Zob. szerzej Hanna Kuczyńska, „Odpowiedzialność przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym za zbrodnie prawa międzynarodowego popełnione w czasie konfliktu w Ukrainie” *Palestra*, nr 4 (2022): 14 i n.; Kai Ambos, „Wojna w Ukrainie i Międzynarodowy Trybunał Karny”. <https://karne24.com/prof-kai-ambos-wojna-w-ukrainie-i-miedzynarodowy-trybunal-karny/>. [dostęp: 5.07.2023].

zostanie przedstawiona analiza uregulowań dotyczących modelu prawa dowodowego przyjętego w postępowaniu przed MTK, a które miały wpływ na jego ostateczne ukształtowanie. Niezbędne będzie uwzględnienie w tym zakresie zasad prawa dowodowego funkcjonujących w postępowaniach przed międzynarodowymi trybunałami karnymi powołanymi jeszcze przed powstaniem MTK. W kolejnych punktach zostanie zaprezentowana procedura powoływania biegłego oraz jego pozycja procesowa w postępowaniu przed MTK. Omówione zostaną również obszary opiniowania w międzynarodowych postępowaniach karnych, z uwzględnieniem kontekstu inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę^[7]. Celem rozważań zamykających niniejsze opracowanie będzie przedstawianie różnorodności i rozległości tematycznej dziedzin opiniowania w postępowaniu przed MTK, podyktowanej głównie specyfiką międzynarodowego postępowania karnego.

2 | Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowymi Trybunałami Wojskowymi i przed Międzynarodowymi Trybunałami Karnymi *ad hoc*

Na przyjęcie modelu prawa dowodowego przed MTK duży wpływ wywarło funkcjonowanie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze (dalej: Trybunał w Norymberdze)^[8] oraz Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu (dalej:

⁷ W tym miejscu podkreślić należy, że Ukraina wprawdzie nie jest Państwem-Stroną Statutu Rzymskiego, ale dwukrotnie korzystała z prerogatyw do uznania jurysdykcji MTK w odniesieniu do domniemanych zbrodni mających miejsce na jej terytorium, zgodnie z art. 12 ust. 3 Rzymskiego Statutu. Pierwsza deklaracja złożona przez Ukrainę uznała jurysdykcję MTK w odniesieniu do zbrodni popełnionych w okresie od 21 listopada 2013 r. do 22 lutego 2014 r., a druga deklaracja przedłużyła ten okres bezterminowo, obejmując domniemane zbrodnie popełnione na całym terytorium Ukrainy od 20 lutego 2014 r. Zob. informacja zamieszczona na stronie internetowej MTK: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine> [dostęp: 5.07.2023].

⁸ Trybunał w Norymberdze został powołany na mocy Porozumienia międzynarodowego w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisanego w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r. (Dz.U. 1947 r., poz. 63.367), (dalej: Porozumienie Londyńskie z 8.08.1945 r.).

Trybunał w Tokio)^[9]. Twórcy tych trybunałów musieli ustanowić prawo dowodowe w taki sposób, aby przez przedstawicieli różnych tradycji prawnych zostało ono uznane za rzetelne i efektywne. Ze względu na to, że różne tradycje prawne miały odmienne podejście do prawa dowodowego w zakresie dopuszczalności dowodów, jak i stosowanych zasad postępowania dowodowego przed Trybunałem w Norymberdze przyjęto procedurę niesformalizowaną, która pozwalała na dopuszczenie każdego dowodu, który mógłby mieć znaczenie dla sprawy^[10]. Nie istniało zatem ograniczenie co do rodzaju przedstawianych dowodów, nie przewidziano także żadnych zakazów dowodowych. Podobnie Trybunał w Tokio dopuszczał wszystkie dowody mające istotne znaczenie dla sprawy i nie był związany regułami dowodowymi^[11].

Z praktyki trybunałów wojskowych czerpały międzynarodowe trybunały karne: Międzynarodowy Trybunał Karny do spraw byłej Jugosławii (dalej: MTKJ)^[12] i Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy (dalej: MTKR)^[13], zwane trybunałami *ad hoc*. W czasie procesów toczących się przed MTKJ i MTKR sprawdzano skuteczność przyjętych instytucji procesowych. Postępowanie przed trybunałami toczyło się na podstawie statutów^[14],

⁹ Wzorując się na Statucie Norymberskim powołano Statut Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu, a na jego mocy dnia 19 stycznia 1946 r. powołano Trybunał w Tokio, który w latach 1946-1948 przeprowadził rozprawę przeciwko 28 byłym przywódcom japońskim. Por. Piotr Hofmański i Hanna Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2020), 23.

¹⁰ Art. XIX Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, Porozumienie Londyńskie z 8.08.1945 r. Zob. Franciszek Ryszka, *Norymberga: prehistoria i ciąg dalszy* (Warszawa: Czytelnik, 1982), 167-189. Zob. także Michael Biddiss, *Dziedzictwo procesu norymberskiego z perspektywy historii*, przeł. Rafał Witkowski (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2003), 10.

¹¹ Hofmański i Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 186.

¹² Międzynarodowy Trybunał Karny do Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Popełnione na Terytorium byłej Jugosławii, UN Doc. S.C. Res 808 z 22.2.1993 r.

¹³ Międzynarodowy Trybunał Karny do Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Ludobójstwo i inne Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Popełnione na Terytorium Rwandy oraz Obywateli Rwandy Odpowiedzialnych za Ludobójstwo i inne takie Naruszenia Popełnione na Terytorium Sąsiednich Państw, UN Doc. S.C. Res. 955 z 8.11.1994 r.

¹⁴ Pełna nazwa statutów brzmi: Statut Międzynarodowego Trybunału dla Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Popełnione na Terytorium Byłej Jugosławii od 1991 r. (dalej: Statut MTKJ). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/>

które mają bardzo zbliżoną treść, a także na podstawie Reguł Procesowych i Dowodowych (dalej: RPiD)^[15], które w tej samej treści zostały przyjęte dla obu trybunałów *ad hoc*. Reguły Procesowe i Dowodowe MTKJ i MTKR mogli kształtować sami sędziowie (większością głosów na Zgromadzeniu Sędziów), dzięki czemu mieli możliwość wdrażania rozwiązań najbardziej adekwatnych do zadań postawionych przed trybunałami^[16].

Postępowanie przed trybunałami *ad hoc* zostało oparte na rozwiązaniach funkcjonujących w systemie *common law*, który charakteryzuje się ścisłą kontradiktoryjnością. Przyjęcie tej procedury nie wynikało ze statutów trybunałów^[17], a więc nie nastąpiło formalne przypisanie tego systemu do procesu anglosaskiego i z biegiem czasu trybunały zaczęły odwoływać się do rozwiązań procesowych znanych w innych państwach kontynentalnych. Sędziowie trybunałów *ad hoc* uznali, że proces ściśle kontradiktoryjny nie jest dostosowany do trybu pracy i zadań postawionych przed trybunałami międzynarodowymi. Z ich doświadczenia wynikało, że takie

instruments/statute-international-tribunal-prosecution-persons-responsible. [dostęp: 20.10.2023] oraz Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego do Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Ludobójstwo i inne Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego Popełnione na Terytorium Rwandy oraz Obywateli Rwandy Odpowiedzialnych za Ludobójstwo i inne takie Naruszenia Popełnione na Terytorium Sąsiednich Państw w okresie od 1 stycznia 1994 r. do 31 grudnia 1994 r., (dalej: Statut MTKR). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/statute-international-criminal-tribunal-prosecution-persons>. [dostęp: 20.10.2023].

¹⁵ Art. 15 Statutu MTKJ oraz art. 14 Statutu MTKR.

¹⁶ Art. 15 Statutu MTKJ brzmi: „Sędziowie Międzynarodowego Trybunału przyjmują przepisy proceduralne i dowodowe dotyczące prowadzenia postępowania przygotowawczego, rozpraw i odwołań, dopuszczania dowodów, ochrony ofiar i świadków oraz innych stosownych kwestii.” Zob. także Hanna Kuczyńska, „Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, t. VIII, *Dowody*, cz. 2, red. Jerzy Skorupka (Warszawa: Wolters Kluwer, 2019), 1695 i n.

¹⁷ Statuty MTKJ i MTKR w istocie nie regulują kwestii prawa dowodowego, jedynie ich dwa przepisy normują postępowanie sądowe. Artykuły 21 Statutu MTKJ i artykuł 20 Statutu MTKR stanowią, że oskarżony ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy. Po odczytaniu aktu oskarżenia przez Izbę Orzekającą oskarżony ma możliwość dysponowania odpowiednim czasem i możliwościami przygotowania obrony oraz porozumiewania się z wybranym przez siebie obrońcą. Ze Statutów wynikają również prawa oskarżonego do prowadzenia przesłuchania świadków, zarówno wezwanych przez oskarżonego, jak i wezwanych przez obronę. Zagadnienia prawa dowodowego przed trybunałami *ad hoc* dokładnie uregulowane są w Regułach Procesowych i Dowodowych.

ukształtowanie procedury może w konsekwencji prowadzić do paraliżu organów wymiaru sprawiedliwości międzynarodowej i przyczynić się do obniżenia ich efektywności. Ponadto, okazało się, że istota i założenia postępowania przed międzynarodowymi trybunałami nie są zbieżne z założeniami procesu anglosaskiego. Głównym celem międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości było ustalenie rzeczywistego przebiegu wydarzeń, czemu nie sprzyjało prowadzenie rozprawy zgodnie z zasadami ścisłej kontrydiktoryjności. Z tego powodu model kontrydiktoryjności uległ ewolucji, przyjmując odpowiednie elementy procesu kontynentalnego i modelu kontrydiktoryjności ograniczonej^[18]. Przede wszystkim zastosowano szerokie odstępstwa od zasady bezpośredniości – w procesie anglosaskim wszyscy świadkowie zeznają bezpośrednio przed sądem, natomiast przed Międzynarodowym Trybunałem do spraw byłej Jugosławii wprowadzono możliwość przedstawienia zeznań w formie pisemnej, jeśli służy to interesom wymiaru sprawiedliwości. Dzięki tej zmianie dopuszczono bardzo dużą liczbę zeznań pisemnych. W praktyce, gdy świadek pojawiał się w sądzie, odczytywano jego zeznania pisemne, a dopiero potem przystępowano do przesłuchania krzyżowego^[19]. Na podstawie reguły 8bis RPID MTKJ zezwolono także na składanie zeznań przy użyciu urządzeń technicznych (za pomocą łącza video) na wniosek strony lub z urzędu, jeśli było to zgodne z interesem wymiaru sprawiedliwości^[20]. Kolejną zmianą było dopuszczenie dowodu ze świadka ze słyszenia pod warunkiem, że zeznania takie mają znaczenie dla sprawy^[21]. Rozwiązania powyższe wprowadzone przez sędziów, którzy w toku prac trybunału poszukiwali odpowiednich rozwiązań procesowych, przyczyniły się ostatecznie do przyspieszenia i usprawnienia postępowania dowodowego^[22]. Doświadczenia trybunałów

¹⁸ Hanna Kuczyńska, „Model kontrydiktoryjności w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, *Państwo i Prawo*, nr 10 (2014): 56.

¹⁹ Zgodnie z regułą 89(F) RPID MTKJ, która brzmi następująco: „Izba może przyjąć zeznania świadka ustnie lub, jeżeli pozwala na to interes sprawiedliwości, w formie pisemnej”.

²⁰ Hofmański, Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 187.

²¹ W sprawie Prokurator v. Milan Lukić i Sredoje Lukić Izba Orzekająca podkreślała, że dowód ze słyszenia jest dopuszczalny w procesie, a przy ocenie jego wartości należy uwzględnić okoliczności towarzyszące jego pozyskaniu. Jeżeli dowód ze słyszenia stanowi podstawę identyfikacji oskarżonego, przy ocenie jego wartości należy wziąć pod uwagę następujące kryteria: źródło informacji, charakter informacji, dowody potwierdzające. *The Prosecutor v. Milan Lukić and Sredoje Lukić*, wyrok z 4 grudnia 2012 r., (IT-98-32/1-A), § 303, § 387, § 577.

²² Hofmański, Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*, 187.

ad hoc pokazują zatem w jaki sposób poszukiwano modelu postępowania, który najbardziej odpowiadałby specyfice pracy międzynarodowych trybunałów karnych.

3 | Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym

Model prawa dowodowego przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym jest zupełnie odmienny od systemów prawa krajowego; jego cechą charakterystyczną jest czerpanie rozwiązań z różnych systemów postępowania karnego. W czasie prac nad jego ukształtowaniem korzystano głównie z rozwiązań funkcjonujących w dwóch tradycjach prawnych: w prawie kontynentalnym (zwanym prawem cywilnym) oraz w systemie *law common* (zwanym prawem zwyczajowym, stosowanym w państwach anglosaskich)^[23].

Postępowanie sądowe przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym jest całkowicie różne od postępowania stosowanego przed trybunałami *ad hoc*, a także od systemów prawa krajowego – rodzaje dowodów, przebieg postępowania dowodowego oraz reguły dopuszczalności dowodów są właściwe tylko dla Międzynarodowego Trybunału Karnego^[24]. W trakcie tworzenia rozwiązań proceduralnych dla MTK starano się znaleźć równowagę pomiędzy prawami stron w postępowaniu a jego efektywnością i sprawnością^[25]. Choć Rzymski Statut został wynegocjowany przez 160 państw, to na obecny kształt postępowania przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym największy wpływ mają rozwiązania systemu *common law* oraz prawa kontynentalnego (z widocznym wpływem tego ostatniego systemu), ponieważ te tradycje prawne są charakterystyczne dla porządków prawnych większości państw na świecie. Wiele przepisów w Rzymskim Statucie stanowi także odzwierciedlenie podstawowych aspektów prawa Stanów Zjednoczonych^[26], na przykład domniemanie niewinności – art. 66(1),

²³ Ibidem, 187.

²⁴ Ibidem, 187.

²⁵ Kuczyńska, „Model kontradiktoryjności w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, 56.

²⁶ Zob. Anita Usacka, „Building the International Criminal Court” *Global Business and Development Law Journal*, nr 2 (2011): 230.

prawo do publicznego, rzetelnego, bezstronnego procesu – art. 67(1), prawo do rozprawy bez nieuzasadnionej zwłoki – art. 67(1)(c), prawo do przesłuchania lub zlecenia przesłuchania świadków oskarżenia i przesłuchania świadków obrony na tych samych zasadach, co świadków oskarżenia – art. 67(1)(e), prawo do milczenia – art. 67(1)(g). Należy podkreślić, że na etapie przygotowywania treści Rzymskiego Statutu (podobnie jak w przypadku ustalania regulacji dotyczących MTK) wśród przedstawicieli państw świata, którzy wzięli udział w konferencji rzymskiej, wyrażane były opinie dotyczące takiego ukształtowania procedury karnej, aby w sposób skuteczny dążyła ona do ustalenia podstawy prawnej wyroku zgodnej z rzeczywistością. Dążenie do ujawnienia prawdy przez międzynarodowe sądy karne było istotnym celem, na którego osiągnięcie skierowane były działania legislacyjne. Dla dokonania ustaleń faktycznych zgodnych z rzeczywistością zaczerpnięto jednak liczne unormowania z systemu kontynentalnego (*civil law*). Niewątpliwie głównym celem postępowania toczącego się przed MTK jest dokonanie prawdziwych ustaleń faktycznych, co znalazło odzwierciedlenie w przepisach Rzymskiego Statutu, w których ustawodawca jednoznacznie wskazał na podejmowanie działań ukierunkowanych na osiągnięcie prawdy. Przywiązanie tak dużej wagi do prawdziwego materialnie ustalenia przebiegu ocenianego zdarzenia związane jest z faktem, że sprawy rozpatrywane przed MTK dotyczą najpoważniejszych zbrodni, wynika to również z funkcji jakie przepisy postępowania przed MTK mają do spełnienia^[27].

Rzymski Statut oraz uzupełniające jego postanowienia Reguły Procesowe i Dowodowe^[28] nie zawierają wyczerpującego wyliczenia kategorii dowodów wykorzystywanych przez MTK. W Rzymskim Statucie brak również odrębnych regulacji, które odnosiłyby się do biegłych jako źródła dowodowego. Zgodnie z art. 69 ust. 3 Rzymskiego Statutu strony mogą przedstawić wszystkie dowody mające znaczenie dla sprawy, a MTK jest władny domagać się przedstawienia wszystkich dowodów, które uznaje za konieczne dla ustalenia prawdy. Wskazane regulacje odnoszą się jedynie do niektórych rodzajów dowodów, poświęcając najwięcej uwagi dowodowi z zeznań świadka, czy dowodowi z wyjaśnień oskarżonego. Przy braku rozwiązań odnoszących się do określenia kategorii dowodów dopuszczalnych

²⁷ Zob. Jan Jodłowski, *Zasada prawdy materialnej w postępowaniu karnym* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2015), 223, 226.

²⁸ Rules of Procedure and Evidence. Official documents of the International Criminal Court, ICC-PIDS-LT-02-002/13 – (dalej: Reguły Procesowe i Dowodowe).

w postępowaniu, MTK ocenia swobodnie wszystkie dowody przedłożone przez strony w celu określenia ich przydatności i dopuszczalności badając, czy nie naruszają zasady rzetelności postępowania^[29]. Warto wskazać, że w pierwszej sprawie, w której wydany został przez MTK wyrok skazujący (Prokurator przeciwko Lubandze), przesłuchano 96 świadków, nie różniąc wartości dowodowej zeznań świadków przesłuchiwanym w Hadze i świadków przesłuchanych za pomocą łącza wideo, a także w szerokim zakresie MTK dopuścił dokumenty, listy, zdjęcia i mapy wprowadzone w trakcie zeznań świadka lub odrębnie^[30].

4 | Powoływanie biegłych

Pojęcia biegłego w międzynarodowym postępowaniu karnym nie definiuje ani Rzymski Statut, ani Reguły Procesowe i Dowodowe czy Regulamin Trybunału. Należy jednak wskazać, że w orzecznictwie trybunałów *ad hoc* pojawiły się kryteria, które dookreślają wymogi stawiane osobom występującym w roli ekspertów z danej dziedziny. W sprawie Delalića wskazano, że za biegłego należy uznać osobę szczególnie wyposażoną w wiedzę w danej dziedzinie, dzięki której staje się ona uprawniona do składania zeznań w formie opinii, a to czy dana osoba jest biegłym pozostawia się do oceny Izby Orzekającej w danej sprawie^[31]. Podkreślono, że opinia biegłego jest niezbędna i wymagana wtedy, gdy biegły może asystować Izbie Orzekającej swoją naukową wiedzą lub technicznymi wiadomościami, które pozostają poza doświadczeniem i wiedzą osoby opisującej fakty^[32]. W sprawie Bagosora uznano, że dowód z opinii biegłego jest dopuszczony wtedy, gdy wiedza specjalna, którą posiada biegły, wykorzystująca dowody będące podstawą jego opinii, może przyczynić się do zrozumienia danego dowodu przez Izbę^[33]. Do omawianych kwestii

²⁹ The Prosecutor v. Lubanga, wyrok z 14 marca 2012 r., (ICC-01/04-01/06-2842), § 107. Zob. także Kuczyńska, „Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, 1705.

³⁰ The Prosecutor v. Lubanga, wyrok z 14 marca 2012 r., (ICC-01/04-01/06-2842), § 93.

³¹ Sprawa Delalić (IT-96-21-T), § 10.

³² Sprawa Delalić (IT-96-21-T), § 10.

³³ Sprawa Bagosora (ICTR-96-7-T), § 8.

odnosi się również orzeczenie w sprawie Simba, gdzie stwierdzono, że biegli są powoływani w celu rozjaśnienia sędziom określonych kwestii natury technicznej, które wymagają wiedzy specjalnej w danej dziedzinie^[34]. Z kolei w sprawie Akayesu słusznie zwrócono uwagę na to, że osoba, która ma zostać biegłym, musi cechować się bezstronnością wobec sprawy, w której wydaje opinię^[35].

W literaturze słusznie wskazuje się, iż przy braku zdefiniowania pojęcia biegłego w Rzymskim Statucie oraz Regulach Procesowych i Dowodowych słusznym jest uznanie, że w międzynarodowym postępowaniu karnym biegły to osoba posiadająca wiedzę specjalistyczną, którą cechuje bezstronność, a kwestia, do której ma się odnieść w opinii, jest istotna dla rozstrzygnięcia sprawy^[36]. Nie ma też wątpliwości, że taka konstrukcja pojęcia biegłego jest akceptowalna zarówno na gruncie prawa kontynentalnego, jak i anglosaskiego.

Ekspert, który ma wystąpić przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym, jest powoływany przez sąd z listy biegłych. Zgodnie z regulacją zawartą w 44 pkt 1 Regulaminu МТК^[37] sekretarz tworzy i prowadzi listę biegłych dostępnych w każdym czasie dla wszystkich organów Trybunału i dla wszystkich uczestników postępowania. Wpisanie na listę biegłych uzależnione jest od wykazania odpowiedniego doświadczenia w dziedzinie, którą reprezentuje biegły. Od decyzji negatywnej przysługuje odwołanie. Izba Orzekająca może zezwolić na przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego także od osoby, która nie została wpisana na listę biegłych.

³⁴ Sprawa Simba (ICTR-01-76-T), § 6. Zob. także Karolina Kremens, *Dowody osobowe w międzynarodowym postępowaniu karnym* (Toruń: Wydawnictwo „Dom Organizatora”, 2010), 222.

³⁵ Sprawa Akayesu (ICTR-96-4-T), Decision on a Defence Motion for the Appearance of an Accused as an Expert Witness, 9.03.1998.

³⁶ Zob. Kremens, *Dowody osobowe w międzynarodowym postępowaniu karnym*, 222–223. Zob. także Oksana Kaluzhna, Kateryna Shunevych, „Evidence in the International Criminal Court – the Role of Forensic Experts: The Ukrainian Context” *Access to Justice in Eastern Europe*, nr 4–2 (2022): 57–58.

³⁷ Regulations of the Court. Official documents of the International Criminal Court, ICC-BD/01-05-16 (dalej: Regulamin МТК). „Regulation 44 Experts 1. The Registrar shall create and maintain a list of experts accessible at all times to all organs of the Court and to all participants. Experts shall be included on such a list following an appropriate indication of expertise in the relevant field. A person may seek review by the Presidency of a negative decision of the Registrar. The Chamber has discretion to allow the introduction of expert evidence from persons who are not on the list of experts”.

W sprawie Prokurator przeciwko Lubandze Trybunał wskazał, że lista biegłych powinna zawierać szeroki wybór ekspertów o zweryfikowanych kompetencjach, którzy zobowiązują się do stania na straży interesu wymiaru sprawiedliwości^[38]. Ponadto wskazano, że lista powinna uwzględniać sprawiedliwą reprezentację geograficzną oraz sprawiedliwą reprezentację płci (w tym ostatnim aspekcie MTK wspiera składanie wniosków przez kobiety). Trybunał podkreślił potrzebę umieszczenia na liście ekspertów posiadających wiedzę i doświadczenie w zakresie traumy, w tym traumy związanej z przestępstwami dotyczącymi przemocy seksualnej wobec dzieci, osób starszych i osób niepełnosprawnych^[39].

Biegli wpisani na listę pełnią funkcję przez pięć lat, z możliwością przedłużenia o kolejną kadencję, jeżeli spełnione zostaną następujące warunki:

- a. wykażą się co najmniej siedmioletnim albo dziewięcioletnim doświadczeniem (skrócenie tego okresu jest możliwe w przypadku uzyskania odpowiednich stopni naukowych);
- b. wyróżniają się płynną znajomością jednego z dwóch języków roboczych MTK, czyli języka angielskiego lub języka francuskiego.

Regulacje dotyczące biegłych występujących w postępowaniu przed MTK, nie zawierają przepisów, które wprost wskazywałyby na powinność zachowania przez eksperta bezstronności i sumienności^[40]. Jednak kandydat na biegłego MTK musi wypełnić szczegółowy formularz^[41] i przesłać go do Trybunału, gdzie zostanie oceniony. Pytania zawarte w formularzu odnoszą się wprost do zachowania wysokich standardów uczciwości zawodowej i osobistej oraz bezwzględnego przestrzegania zasad poufności. Wskazany formularz zawiera szereg pytań, które zostały opracowane w taki sposób, aby udzielone na nie odpowiedzi dały realną możliwość poznania kompetencji i kwalifikacji kandydata na biegłego, bowiem jego

³⁸ The Prosecutor v. Lubanga, Decision on the procedures to be adopted for instructing expert witnesses, z 10 grudnia 2007 r. (ICC-01/04-01/06-1069), § 24.

³⁹ Jak wyżej.

⁴⁰ Zob. Alexander J. Bólohlávek, Renáta Hótová, *Biegli w środowisku międzynarodowym w postępowaniu: sądowym, cywilnym i karnym oraz arbitrażowym, a także w sporach inwestycyjnych* (Warszawa: C.H. Beck, 2011), 131.

⁴¹ Wzór formularza (dalej: wzór formularza) umieszczony jest na stronie internetowej MTK. <https://www.icc-cpi.int/get-involved/experts>. [dostęp: 5.07.2023].

umiejętności muszą być ściśle dostosowane do potrzeb MTK realizowanych w toku postępowania.

W formularzu kandydat na biegłego musi podać szczegółowe dane osobowe (imię, nazwisko, płeć, datę i miejsce urodzenia, posiadane obywatelstwo, imię ojca, imię matki), dane dotyczące miejsca zamieszkania i miejsca pracy oraz dane kontaktowe (numer telefonu i telefaksu, adres e-mail)^[42]. Ponadto, musi wykazać się bezstronnością i udzielić informacji czy on sam lub członek jego rodziny ma jakiegokolwiek powiązania z osobą uczestniczącą w postępowaniu przed MTK oraz czy ma jakiegokolwiek powiązania z pracownikami sądu.

Kolejne pytania w formularzu dotyczą wspomnianej już wyżej sprawności językowej: należy wskazać język ojczysty oraz język, którym biegły będzie posługiwał się przed MTK (angielski lub francuski), a także określić poziom biegłości językowej w zakresie czytania, słuchania, pisania i mówienia^[43].

Badając potrzebę powołania biegłego MTK musi rozważyć, czy w świetle możliwości badawczych dyscypliny naukowej, którą reprezentuje kandydat na biegłego konieczne będzie sięgnięcie po jego pomoc w zakresie wiadomości specjalnych, które posiada, dlatego w formularzu należy podać szczegółowe informacje dotyczące dziedziny w jakiej się specjalizuje oraz określić w latach jego doświadczenie eksperckie. Należy także wyjaśnić, w jaki sposób wiedza specjalistyczna ma związek z postępowaniem przed Trybunałem oraz udzielić informacji na temat organu zawodowego, w którym kandydat na biegłego jest zarejestrowany oraz czy znajduje się na liście biegłych akredytowanych przez sąd krajowy, a także czy kiedykolwiek występował przed sądem krajowym lub przed sądem międzynarodowym jako biegły sądowy. W formularzu należy podać szczegółowe informacje dotyczące wykształcenia średniego i wyższego kandydata na biegłego, w tym informacje na temat uzyskanych dyplomów, stopni naukowych i zasług oraz obszaru specjalizacji, określając rok, uniwersytet, instytut lub inną instytucję, do której kandydat uczęszczał z podaniem pełnego adresu i danych kontaktowych tej instytucji^[44].

W odniesieniu do praktycznych umiejętności kandydat na biegłego musi opisać poziom posiadanych umiejętności w obsłudze komputera, szczegółowo wymienić narzędzia komputerowe, których używa do obsługi

⁴² Wzór formularza, 1.

⁴³ Wzór formularza, 2.

⁴⁴ Wzór formularza, 2-3.

dokumentów, sprzęt komputerowy oraz programy komputerowe, z których korzysta w swojej pracy^[45].

Dodatkowe informacje, które należy podać w formularzu dotyczą przebiegu pracy zawodowej oraz wysokich kwalifikacji etycznych. Biegły powinien wskazać, czy jest zatrudniony przez służbę cywilną państwa, w którym pracuje lub mieszka, czy jest gotów wykonywać swoje obowiązki w Holandii i/lub współpracować z holenderskim kolegą i/lub pracować w terenie, czy w związku z wykonywanym zawodem zastosowano wobec niego jakiegokolwiek sankcje dyscyplinarne, czy uczestniczył w czynności, której nie da się pogodzić z wymogiem niezależności niezbędnej do realizacji jego obowiązków, czy kiedykolwiek został skazany za przestępstwo, czy obecnie toczy się przeciwko niemu postępowanie karne^[46].

Kandydat na biegłego musi również zaznaczyć, czy wyraża zgodę, aby MTK skontaktował się z organem zawodowym, w którym jest zarejestrowany, a także z instytucjami i osobami wymienionymi w niniejszym formularzu oraz czy sprzeciwia się wpisaniu jego nazwiska na listę ekspertów zamieszczoną na stronie internetowej MTK. Ponadto, w formularzu może zamieścić wszelkie informacje, które jego zdaniem powinny zostać

⁴⁵ Wzór formularza, 4.

⁴⁶ Do formularza należy dołączyć następujące dokumenty: szczegółowy życiorys; w stosownych przypadkach oryginał lub poświadczoną kopię certyfikatu wydanego przez organ regulacyjny i/lub zawodowy, w którym kandydat jest zarejestrowany; zaświadczenie wydane przez odpowiedni organ/organy państwa/państw, w którym/których kandydat ma miejsce zamieszkania stwierdzające, czy kandydat był karany; kopia polisy ubezpieczenia zawodowego; czytelny odpis aktu urodzenia; czytelną kopię paszportu/dokumentu podróży; dwa zdjęcia paszportowe (kolorowe). Powyższe dokumenty należy przedłożyć w oryginalnej wersji. Jeśli oryginalna wersja nie jest w języku angielskim ani francuskim, należy do niej dołączyć uwierzytelnione tłumaczenie. Na wymóg złożenia powyższych dokumentów wskazuje także regulacja 56 pkt 1 Regulaminu Sekretariatu: Regulations of the Registry. Official documents of the International Criminal Court, ICC-BD/03-03-13.

przekazane Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu^[47]. W ostatniej części formularza jest miejsce na złożenie podpisu wraz z datą^[48].

Zgłoszenie kandydata na biegłego MTK zostaje poddane ocenie, a decyzję w tym względzie podejmuje Sekretarz Trybunału. Informacja o pozytywnej decyzji i umieszczeniu danej osoby na liście biegłych jest przekazywana biegłemu. Natomiast w przypadku decyzji negatywnej Sekretarz podaje powody odmowy wpisania na listę oraz poucza kandydata na biegłego o możliwości zwrócenia się do Prezydium Trybunału o ponowne rozpatrzenie kandydatury na biegłego w terminie 15 dni od otrzymania zawiadomienia. Decyzja Prezydium Trybunału jest ostateczna (regulacja 56 pkt 4 Regulaminu Sekretariatu).

Skreślenie z listy biegłych może wystąpić w kilku przypadkach: jeżeli osoba nie spełnia już wymagań stawianych biegłym występującym przed MTK, została uznana za winną przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości, o którym mowa w art. 70 ust. 1 Rzymskiego Statutu^[49], a także

⁴⁷ Formularz zawiera również następujące oświadczenia do akceptacji przez kandydata na biegłego:

„Oświadczam, że zweryfikowałem informacje zawarte w niniejszym formularzu oraz że są one prawdziwe i prawidłowe. Niniejszym zobowiązuję się do poinformowania Trybunału w przypadku zmiany mojej sytuacji. Przyjmuję do wiadomości, że każda decyzja o powołaniu mnie przez Sąd będzie oparta na informacjach podanych w niniejszym formularzu. Przyjmuję również do wiadomości, że jeśli którakolwiek z informacji zawartych w niniejszym dokumencie okaże się nieprawidłowa lub fałszywa, Sąd będzie mógł rozwiązać moją nominację bez wypowiedzenia. Niniejszym zobowiązuję się do informowania Sądu o wszelkich przyszłych postępowaniach karnych, które mogą zostać wszczęte przeciwko mnie.

Uroczyście oświadczam, że będę wykonywać swoje obowiązki i uprawnienia w sposób honorowy, wierny, bezstronny i sumienny oraz że będę przestrzegać poufności dochożeń i postępowań sądowych”. (Wzór formularza, 6–7).

⁴⁸ Wzór formularza, 7.

⁴⁹ Artykuł 70 ust. 1 Rzymskiego Statutu wymienia następujące przestępstwa umyślne przeciwko sprawowanemu przez Trybunał wymiarowi sprawiedliwości: „a) składanie fałszywych zeznań, mimo obowiązku mówienia prawdy przewidzianego w art. 69 ust. 1; b) przedstawianie dowodów, co do których strona ma świadomość, że są nieprawdziwe lub sfalszowane; c) przekupstwo świadka, przeszkadzanie lub ingerowanie w stawiennictwo lub składanie zeznań przez świadka, branie odwetu na świadku za złożenie zeznań oraz niszczenie dowodów, ingerowanie w ich treść lub utrudnianie ich gromadzenia; d) utrudnianie pracy, zastraszanie lub przekupstwo urzędnika Trybunału w celu zmuszenia lub nakłonięcia go do niewykonywania lub niewłaściwego wykonywania jego obowiązków; e) branie odwetu na urzędniku Trybunału z powodu obowiązków wykonywanych przez tego lub innego urzędnika; f) domaganie się wręczenia lub przyjęcie łapówki

jeżeli biegły został trwale pozbawiony możliwości wykonywania swoich funkcji przed Trybunałem (regulacja 56 pkt 7 Regulaminu Sekretariatu).

Międzynarodowy Trybunał Karny dopuszcza wykorzystanie opinii sporządzonych nie tylko przez biegłych indywidualnych, ale także przez instytucje eksperckie. Kierownik instytucji opiniującej jest również zobowiązany do wypełnienia formularza podobnego do tego, który wypełnia kandydat na biegłego^[50].

Sąd wskazał dziedziny opiniowania, co do których eksperci mogą aplikować o wpis na listę. Należy jednak podkreślić, że wskazana lista specjalności ma charakter otwarty. Ekspertcy z dziedzin innych niż wskazane przez Trybunał, mają także możliwość zgłoszenia swojej kandydatury. Decydującym kryterium jest bowiem wykazanie przydatności posiadanej wiedzy specjalistycznej w postępowaniach prowadzonych przez Trybunał. Z uwagi na właściwość MTK wskazano na dziedziny, w zakresie których najbardziej poszukiwanymi są eksperci: balistyki, finansów, medycyny sądowej, badań pismoznawczych, psychologii, problematyki odszkodowawczej, historii systemów prawnych, nauk wojskowych, wiedzy policyjnej, politologii i językoznawstwa.

Biegłym przysługuje wynagrodzenie, a także zwrot kosztów podróży oraz diety. Zgodnie z art. 100 ust. 1 pkt a i d Rzymskiego Statutu koszty te ponosi MTK. Zgodnie z umową o przywilejach i immunitetach biegłym przysługuje prawo do właściwego traktowania, jakie jest niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania MTK (podobnie jak obrońcom, świadkom i innym uczestnikom postępowania) – art. 48 ust. 4 Rzymskiego Statutu. Warto również wskazać, że w związku z pomocą prawną, MTK jest uprawniony do udzielenia gwarancji biegłemu, że nie będzie wobec niego wszczęte ani prowadzone postępowanie karne, nie będzie zatrzymany ani poddany żadnym ograniczeniom wolności osobistej przez Trybunał z powodu jakichkolwiek działań lub zaniechań, poprzedzających opuszczenie przez tę osobę Państwa wezwanego (art. 93 ust. 2 Rzymskiego Statutu).

W postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dowód z opinii biegłego może zostać dopuszczony już na etapie postępowania przygotowawczego. Zgodnie bowiem z art. 54 ust. 3 lit. a Rzymskiego Statutu Prokurator ma prawo gromadzić dowody i dokonywać ich oceny. Jeżeli

przez urzędnika Trybunału w związku z wykonywaniem przez niego obowiązków służbowych”.

⁵⁰ Formularz dla instytucji opiniującej zamieszczony jest na stronie MTK: <https://www.icc-cpi.int/get-involved/experts> [dostęp: 5.07.2023].

Prokurator stwierdzi, że w postępowaniu przygotowawczym zachodzi potrzeba przeprowadzenia czynności, której nie będzie można powtórzyć na rozprawie, może złożyć wniosek do Izby Przygotowawczej o wyznaczenie biegłych do pomocy (art. 56 ust. 2 lit. c Rzymskiego Statutu).

Ważną kompetencją Trybunału jest to, że może on orzekać o przydatności i dopuszczalności każdego dowodu, uwzględniając między innymi jego wartość dowodową i negatywny wpływ, jaki dany dowód może wywrzeć na rzetelność rozprawy lub rzetelną ocenę zeznań świadka, stosowanie do Reguł Procesowych i Dowodowych (art. 69 ust. 4 Rzymskiego Statutu). Stosownie do art. 69 ust. 3 Rzymskiego Statutu strony mogą przedstawiać dowody mające znaczenie dla sprawy, a Trybunał jest władny domagać się przedstawienia wszystkich dowodów, które uznaje za konieczne dla ustalenia prawdy. W konsekwencji Izba Orzekająca, wykonując swoje funkcje zarówno przed, jak i w czasie rozprawy, może w razie konieczności domagać się stawienia się świadków i złożenia przez nich zeznań oraz przedstawienia dokumentów i innych dowodów w drodze udzielenia pomocy przez Państwa.

Nawiązując do modelu anglosaskiego, Izba Orzekająca przekazuje biegłemu instrukcję z urzędu (*proprio motu* – zgodnie z regulacją 44 pkt 4 Regulaminu МТК) albo na wniosek uczestników postępowania (regulacja 44 pkt 2 Regulaminu МТК). W takiej sytuacji instrukcja stanowi dokument zawierający wspólne wskazania uczestników (tzw. „joint instruction” – regulacja 44 pkt 2 Regulaminu МТК). Po otrzymaniu opinii sporządzonej przez takiego biegłego uczestnik może wnioskować o powołanie innego biegłego (regulacja 44 pkt 3 Regulaminu МТК). Podkreślić należy, że skład orzekający w danej sprawie decyduje co do przedmiotu opinii biegłego, liczby powoływanych ekspertów, sposobu ich instruowania oraz formy i terminu sporządzenia i przekazania przez biegłych opinii (regulacja 44 pkt 5 Regulaminu МТК).

Na podstawie przywołanych wyżej regulacji można stwierdzić, że biegli występujący przed МТК funkcjonują według modelu mieszanego, który łączy rozwiązania kontynentalne i anglosaskie. Wydaje się, że zasady prowadzenia postępowania przygotowawczego oraz prowadzenie listy biegłych to charakterystyczne cechy modelu kontynentalnego, natomiast możliwość instruowania biegłych, to nawiązanie do modelu anglosaskiego.

Należy także wskazać, że problematyka dotycząca sposobu powoływania biegłych, a także sporządzania i przedstawiania opinii została podjęta

w sprawie Prokurator przeciwko Lubandze^[51]. Trybunał uznał, że w celu oszczędzenia czasu i kosztów procesu powinno się powoływać jednego bezstronnego i wykwalifikowanego biegłego, który będzie miał dostęp do wersji wydarzeń przedstawionych przez obie strony postępowania. Zasadnym byłoby przyjęcie praktyki, zgodnie z którą biegły byłby powoływany przez obie strony, co pozwoliłoby na uniknięcie późniejszych sporów co do kwalifikacji i bezstronności biegłego. Biegły powinien przedstawić jedną opinię, uwzględniając w niej zagadnienia podnoszone przez strony, a także sędziów i poddać je analizie i ocenie. Każda strona, która chce powołać biegłego, musi uzyskać zezwolenie Izby, a Izba Orzekająca może powołać biegłego *proprio motu*^[52]. Trybunał w sprawie Prokurator przeciwko Lubandze odniósł się także do oceny dowodu z opinii biegłego, podkreślając, że powinna ona obejmować takie czynniki jak kompetencje biegłego w danej dziedzinie, zastosowaną metodologię, zgodność wniosków opinii z pozostałymi dowodami oraz generalną wiarygodność biegłego^[53].

5 | Opiniowanie w postępowaniu przed MTK – kontekst ukraiński

Wspomniano na wstępie niniejszego opracowania, iż specyfika postępowania przed MTK determinuje wykorzystanie różnorodnych i rozległych tematycznie dziedzin opiniowania. Charakterystyczne jest to, że obok ekspertyz typowych dla postępowań karnych, istotne znaczenie odgrywają także opinie, których zakres tematyczny jest podyktowany specyfiką prowadzenia postępowania przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym. Często powołuje się biegłych specjalizujących się w nietypowych obszarach opiniowania, które z dużym prawdopodobieństwem nie będą wykorzystane w postępowaniu karnym prowadzonym przed sądami krajowymi.

⁵¹ The Prosecutor v. Lubanga, Decision on the procedures to be adopted for instructing expert witnesses, z 10 grudnia 2007 r. (ICC-01/04-01/06-1069), § 14-23.

⁵² The Prosecutor v. Lubanga, Decision on the procedures to be adopted for instructing expert witnesses, z 10 grudnia 2007 r. (ICC-01/04-01/06-1069), § 14-23. Zob. Kuczyńska, „Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, 1714.

⁵³ The Prosecutor v. Lubanga, wyrok z 14 marca 2012 r., (ICC-01/04-01/06-2842), § 112.

Za przykład mogą posłużyć następujące opinie wykorzystane przed trybunałami *ad hoc* jugosłowiańskim i ruandyjskim:

- opinie z zakresu profilowania etnicznego populacji zamieszkującej określony obszar;
- opinie z dziedzin, które miały naświetlić kontekst kulturowy, społeczny i historyczny;
- opinie co do kwestii stosowania propagandy przez środki masowego przekazu dla podżegania do ludobójstwa^[54].

W międzynarodowym postępowaniu karnym powoływani są także biegli psychiatrzy (np. w celu wykazania niezdolności oskarżonego do brania udziału w postępowaniu, stwierdzenia, czy oskarżony popełnił zarzucany mu czyn w stanie niepoczytalności lub ograniczonej poczytalności, co do stanu zdrowia psychicznego świadków w celu wypowiedzenia się co do zdolności do postrzegania w chwili, gdy znajdowali się w centrum wydarzeń, byli naocznymi świadkami przemocy i przestępstw) i biegli psycholodzy (np. do wykazania cech charakteru oskarżonego, które mogą stanowić okoliczności łagodzące przy ocenie działania sprawcy i tym samym wpłynąć na wymiar kary).

Przykładem powołania niezależnego od stron biegłego może być postępowanie, w którym Izba Orzekająca wezwała biegłego psychologa, aby sporządził opinię dotyczącą oceny wiarygodności zeznań świadków, którzy w czasie popełniania zarzucanych oskarżonemu czynów byli dziećmi oraz aby zaopiniował, jaki wpływ może mieć trauma na treść zeznań „dzieci-żołnierzy”^[55].

W toku postępowania przed MTK istotną rolę odgrywają ekspertyzy z zakresu balistyki i badania broni palnej oraz analizy z zakresu wojskowości. Pozwalają one np. określić rodzaj i ilość stosowanej broni, rodzaj wyposażenia wojskowego ukierunkowanego na określone działania militarne.

Kluczowymi dowodami w postępowaniu przed MTK są niewątpliwie opinie z zakresu archeologii sądowej, antropologii sądowej i patologii sądowej. Dyscypliny te umożliwiają lokalizowanie masowych grobów, ekshumację, badanie szczątków ludzkich, badania DNA, identyfikację ofiar i ustalenie

⁵⁴ Zob. szerzej Kremens, *Dowody osobowe w międzynarodowym postępowaniu karnym*, 222 i n.

⁵⁵ The Prosecutor v. Lubanga, wyrok z 14 marca 2012 r., (ICC-01/04-01/06-2842), § 105.

przyczyn ich śmierci, badanie śladów tortur czy badanie miejsc, gdzie popełniono zbrodnie. Warto przypomnieć, że dla potrzeb postępowania przed jugosłowiańskim trybunałem *ad hoc* powołano liczące dziesiątki osób specjalistyczne zespoły, w skład których weszli medycy sądowi, archeolodzy sądowi, antropolodzy sądowi, patolodzy sądowi, śledczy i personel pomocniczy^[56]. Biegli wskazanych dziedzin opiniowania kierowali zespołami, które pracowały na miejscu masowych grobów oraz w kostnicy. Do czynności wykonywanych przez zespoły badawcze należały: ekshumacja, sekcja zwłok, badanie i ocena dowodów na miejscu, czy porównanie dowodów uzyskanych z różnych miejsc ekshumacji. Zespoły na miejscu pracy dokładanie rejestrowały wykonywane czynności, sporządzając protokoły z sekcji zwłok, uzupełnione zdjęciami i zdjęciami rentgenowskimi. Po zakończeniu badań eksperci przekazywali ciała ofiar odpowiednim władzom, a uzyskane z przeprowadzonych czynności dowody dostarczano do biur MTKJ w Hadze^[57].

Wskazane wyżej dziedziny opiniowania w istotny sposób przyczyniają się do skutecznego ścigania zbrodni o wadze międzynarodowej. Pozwalają bowiem na ustalenie, czy ekshumowane ofiary nie były uzasadnionymi celami wojskowymi, czy były zabijane w egzekucjach oraz czy skala ataków na ludność cywilną była szeroka i systematyczna. Ważne jest także badanie zabezpieczonych w czasie ekshumacji dowodów rzeczowych, które pozwalają m.in. zrekonstruować przebieg zdarzeń.

Umiejętności archeologów sądowych służą do identyfikacji i rejestracji szczątków ludzkich, odzyskiwania dowodów rzeczowych odnalezionych w miejscu pochówku oraz rozpoznawania zmian tafonomicznych gleby (np. badania dotyczące wpływu czynników biologicznych, fizycznych oraz chemicznych na zachowanie się szczątków organicznych oraz powstanie zespołów pośmiertnych). Pomaga to wyjaśnić co działo się z ofiarami w chwili śmierci i później. Z kolei antropolodzy sądowi są ekspertami w zakresie badania szczątków szkieletowych, badań odontologicznych

⁵⁶ Melanie Klinkner, „Proving Genocide? Forensic Expertise and the ICTY” *Journal of International Criminal Justice*, nr 3 (2008): 447–466. Zob. także Natalie Mason, *Identifying and Enhancing Forensic Science Skills in the Investigation and Prosecution of War Criminals Within International Proceedings* (International Law at the University of Central Lancashire, 2013), chap. 4, https://www.academia.edu/8284439/Identifying_and_Enhancing_Forensic_Science_Skills_in_the_Investigation_and_Prosecution_of_War_Criminals_within_International_Proceedings. [dostęp: 5.07.2023].

⁵⁷ Klinkner, „Proving Genocide? Forensic Expertise and the ICTY”, 447–466.

oraz badań tafonomicznych. Ich badania pozwalają ustalić np. płeć, wiek, wzrost ofiar w chwili śmierci. Rekonstruuje także rozczłonkowane szczątki ludzkie, aby ułatwić proces identyfikacji oraz ustalenia liczby ofiar. Zadania patologów sądowych to przede wszystkim wykonywanie sekcji zwłok w celu ustalenia przyczyny śmierci i tożsamości ofiar. Biegli patolodzy mają także doświadczenie w rozpoznawaniu śladów tortur, urazów, ran z broni palnej itp. Ponadto, patolodzy ściśle współpracują z antropologami, odontologami i radiologami^[58].

Wyniki badań z zakresu wskazanych wyżej różnorodnych dyscyplin będą zapewne stanowiły trzon materiału dowodowego, który gromadzony jest przez MTK w sprawie badania rosyjskich zbrodni popełnianych w Ukrainie. W imieniu Międzynarodowego Trybunału Karnego w Hadze powołano czterdziestoosobowy zespół holenderskich ekspertów posiadających duże doświadczenie, który już kilkakrotnie wyjeżdżał po to, aby zbierać na terytorium Ukrainy dowody dla MTK. Specjaliści medycyny sądowej żandarmerii wojskowej (*Koninklijke Marechaussee*) zbierali m.in. próbki gleby, aby ocenić rodzaj użytej amunicji, badano dane z kamer i komputerów, prowadzono rozmowy ze świadkami i przeprowadzono testy DNA. Holenderscy eksperci prowadzili także prace przy masowych grobach odkrytych w Ukrainie^[59]. Zbieranie materiału do badań nie jest łatwe. Eksperci pracują w warunkach trwającej wojny, co znacznie utrudnia, a często uniemożliwia prowadzenie przez nich czynności dowodowych.

Dnia 25 marca 2022 r. utworzono wspólny międzynarodowy zespół śledczy pomiędzy Ukrainą, Rzeczpospolitą Polską i Republiką Litewską (dalej: Joint Investigation Team – JIT) w sprawie napaści i zbrodni popełnianych przez Federację Rosyjską na terytorium Ukrainy. W kolejnych miesiącach do zespołu dołączył Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze, Eurojust oraz Łotwa, Estonia, Słowacja i Rumunia. Ponadto, w marcu 2023 r. strony JIT podpisały porozumienie o współpracy i koordynacji z Departamentem Sprawiedliwości Stanów Zjednoczonych. Zadaniem JIT jest wspieranie gromadzenia dowodów oraz ich szybka i bezpieczna

⁵⁸ Klinkner, „Proving Genocide? Forensic Expertise and the ICTY”, 447–466.

⁵⁹ Sofia Stuart Lesson, *Dutch investigation team gathers evidence for ICC Ukraine probe*. <https://www.euractiv.com/section/politics/news/dutch-investigation-team-gathers-evidence-for-icc-ukraine-probe>. [dostęp: 5.07.2023]; Roma Bojanowicz, *Holenderscy eksperci wstrząśnięci rosyjskimi zbrodniami na Ukrainie: nie byliśmy na to przygotowani – informacja PAP*. <https://forsal.pl/swiat/ukraina/artykuly/8605052,holandia-eksperci-wstrzasnieni-rosja-zbrodnie-ukraina.html>. [dostęp: 5.07.2023].

wymiana między partnerami, a także przekazywanie wszelkich istotnych informacji. Partnerów zespołu JIT wspiera Eurojust, udzielając im pomocy operacyjnej, analitycznej, prawnej i finansowej. Agencja Eurojust zapewnia również koordynację i współpracę między wszystkimi organami krajowymi, które wszczęły dochodzenia w sprawie domniemyanych najpoważniejszych zbrodni wagi międzynarodowej^[60].

W ramach polskiej prokuratury sprawą napaści i zbrodni popełnianych przez Federację Rosyjską na terytorium Ukrainy zajmuje się zespół śledczy, którego prace koordynuje Prokurator Krajowy Dariusz Barski. Zespół składa się z prokuratorów Mazowieckiego Wydziału Zamiejscowego Departamentu do Spraw Przystępczości Zorganizowanej i Korupcji Prokuratury Krajowej w Warszawie, funkcjonariuszy Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Policji^[61]. Prokurator Dariusz Barski objął bezpośredni nadzór nad wszystkimi działaniami związanymi ze współpracą z ukraińskimi organami ścigania w śledztwie, jakie polska prokuratura wszczęła już w dniu 28 lutego 2022 r. w sprawie napaści Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Mazowiecki Wydział Zamiejscowy Departamentu do Spraw Przystępczości Zorganizowanej i Korupcji Prokuratury Krajowej w Warszawie wszczął śledztwo w sprawie wojny napastniczej rozpoczętej w dniu 24 lutego 2022 r. przez władze i funkcjonariuszy Federacji Rosyjskiej, skierowanej przeciwko suwerenności, integralności terytorialnej i politycznej niepodległości Ukrainy i kontynuowania zbrojnej napaści na Ukrainę przez siły zbrojne Federacji Rosyjskiej. Czyn ten kwalifikowany z art. 117 § 1 k.k., zgodnie z którym: „Kto wszczyna lub prowadzi wojnę napastniczą, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 12 albo karze dożywotniego pozbawienia wolności”^[62]. Postępowanie obejmuje swoim zakresem również działania władz Republiki Białorusi

⁶⁰ Informacja ze strony internetowej Eurojust, <https://www.eurojust.europa.eu/publication/joint-investigation-team-alleged-core-international-crimes-committed-ukraine-milestones>. [dostęp: 5.07.2023].

⁶¹ Informacje ze strony internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości: <https://www.gov.pl/web/prokuratura-krajowa/miedzynarodowy-zespol-sledczy-jit-bedzie-badal-przypadki-ludobojstwa-w-zwiazku-z-napascia-rosji-na-ukraine>. [dostęp: 5.07.2023].

⁶² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 2022 r., poz. 1138, tekst jedn. ze zm. [dalej: k.k.]. Biorąc pod uwagę typizację czynności wykonawczych, które realizują znamiona przestępstwa z art. 117 § 1 k.k., należy przyjąć, że do odpowiedzialności karnej za ten czyn można będzie pociągnąć głównie osoby, które z racji zajmowanego stanowiska w strukturach politycznych lub wojskowych danego państwa mają możliwość podjęcia decyzji w przedmiocie wszczęcia oraz

udostępniających terytorium tego państwa dla dokonywania aktów agresji zbrojnej przeciwko Ukrainie. Wszczęcie śledztwa o przestępstwo z art. 117 § 1 k.k. ma na celu zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów tej zbrodni oraz wszechstronne wyjaśnienie jej okoliczności. W ramach postępowania będą procesowo dokumentowane zbrodnicze działania Federacji Rosyjskiej, aby można było pociągnąć winnych tych zbrodni do międzynarodowej odpowiedzialności karnej. Ponadto Prokuratura wskazała również, że naruszenie przez Federację Rosyjską dóbr prawnych państwa bezpośrednio sąsiadującego z Rzeczpospolitą Polską godzi w bezpieczeństwo europejskie oraz międzynarodowe i jako takie jest skierowane przeciwko interesom wspólnoty międzynarodowej, w tym Rzeczypospolitej Polskiej, w rozumieniu art. 110 § 1 k.k.^[63]. Skutki agresji na Ukrainę odczuwa bowiem państwo polskie i jego obywatele, co wynika z obciążeń związanych z przyjęciem migrantów wojennych oraz udzielanym wsparciem dla Ukrainy^[64].

Najnowszą inicjatywą jest zainaugurowanie w dniu 3 lipca 2023 r. w Hadze w ramach Eurojust działalności Międzynarodowego Centrum Ścigania Zbrodni Agresji przeciwko Ukrainie (dalej: ICPA). Głównym zadaniem ICPA jest gromadzenie, dokumentowanie i zabezpieczanie dowodów wskazujących na popełnienie rosyjskich zbrodni w Ukrainie oraz wymiana i analiza zebranego już materiału dowodowego. Dzięki ICPA niezależni prokuratorzy z różnych krajów będą mogli na co dzień współpracować

prowadzenia wojny napastniczej. Zob. Igor Zgoliński, „Komentarz do art. 117 k.k.”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. Violetta Konarska-Wrzosek (LEX/el. 2023), teza 3.

⁶³ Zob. Informacja ze strony internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości, <https://www.gov.pl/web/prokuratura-krajowa/mazowiecki-pion-pz-pk-wszczal-sledztwo-w-sprawie-napasci-rosji-na-ukraine>. [dostęp: 5.07.2023]. Zob. także Kuczyńska, „Odpowiedzialność przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, 24–25. Art. 110 § 1 k.k. stanowi: „Ustawę karną polską stosuje się do cudzoziemca, który popełnił za granicą czyn zabroniony skierowany przeciwko interesom Rzeczypospolitej Polskiej, obywatela polskiego, polskiej osoby prawnej lub polskiej jednostki organizacyjnej niemającej osobowości prawnej oraz do cudzoziemca, który popełnił za granicą przestępstwo o charakterze terrorystycznym.” Przepis art. 110 § 1 k.k. tworzy zasadę ochronną zwykłą. Do przestępstw podlegających działaniu tej zasady znajduje zastosowanie reguła podwójnej karalności, określona w art. 111 § 1 k.k., z wyjątkiem wskazanym w § 3, dotyczącym popełnienia czynu na terytorium niepodlegającym żadnej władzy państwowej. Zob. Marek Kulik, „Komentarz do art. 110 k.k.”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. Marek Mozgawa (LEX/el. 2023), teza 1 i 3.

⁶⁴ Podobnie Patrycja Grzebyk, „«Specjalna operacja wojskowa» Rosji w Ukrainie – indywidualna odpowiedzialność za zbrodnie agresji i zbrodnie wojenne” *Państwo i Prawo*, nr 9 (2022): 72–73.

i skutecznie wymieniać dowody oraz uzgadniać wspólną strategię dochodzenia i ścigania. W pracach ICPA uczestniczy Ukraina i pięciu członków zespołu dochodzeniowo-śledczego (Republika Litewska, Republika Łotewska, Republika Estońska, Rzeczpospolita Polska i Rumunia). W nadchodzących miesiącach do prac prowadzonych przez ICPA dołączy także Międzynarodowy Trybunał Karny, a także inne Państwa i organizacje posiadające informacje i dowody istotne z punktu widzenia postępowania dotyczącego zbrodni międzynarodowych w Ukrainie^[65].

Eurojust zarządza również utworzoną w 2023 r. bazą dowodów najpoważniejszych zbrodni wagi międzynarodowej (dalej: Core International Crimes Evidence Database – CICED), która wspiera prowadzone dochodzenia krajowe i międzynarodowe^[66]. Celem utworzenia CICED była ochrona, przechowywanie i analizowanie dowodów dotyczących zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych. Baza zapewnia bezpieczny cyfrowy sposób transmisji danych, bezpieczne przechowywanie danych i zaawansowane narzędzia analityczne. CICED poza samymi dowodami będzie zawierała również rejestr z informacją o tym, kto przedłożył dowody oraz jakich dotyczą one przestępstw^[67].

Nie ulega wątpliwości, że sprawne gromadzenie kluczowych dowodów, w tym wykonywanie specjalistycznych badań przez zespoły biegłych, jest niezbędne do tego, aby w przyszłości osądzić osoby odpowiedzialne za popełniane zbrodnie w Ukrainie.

6 | Podsumowanie

Międzynarodowy Trybunał Karny jest pierwszym w historii stałym sądem międzynarodowym powołanym do badania, a w uzasadnionych

⁶⁵ Informacja ze strony internetowej Eurojust, <https://www.eurojust.europa.eu/pl/news/history-making-international-centre-prosecution-crime-aggression-against-ukraine-starts-operations-at-eurojust>. [dostęp 5.07.2023].

⁶⁶ Informacje ze strony internetowej Eurojust, <https://www.eurojust.europa.eu/publication/core-international-crimes-evidence-database-ciced>. [dostęp: 5.07.2023].

⁶⁷ Informacja ze strony internetowej Eurojust, <https://www.eurojust.europa.eu/publication/core-international-crimes-evidence-database-ciced>. [dostęp 5.07.2023].

przypadkach osądzenia osób oskarżonych o najcięższe zbrodnie budzące niepokój społeczności międzynarodowej: ludobójstwo, zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości i zbrodnie agresji. Prowadzone przed nim postępowanie jest całkowicie różne od postępowania stosowanego przed trybunałami *ad hoc*, różni się także od systemów prawa krajowego – rodzaje dowodów, przebieg postępowania dowodowego oraz reguły dopuszczalności dowodów są właściwe tylko dla Międzynarodowego Trybunału Karnego. Na obecny kształt postępowania przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym największy wpływ mają rozwiązania systemu *common law* oraz prawa kontynentalnego, bowiem właśnie te tradycje prawne są charakterystyczne dla porządków prawnych większości państw na świecie.

W ramach postępowań prowadzonych przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym, korzystanie z dowodu z opinii biegłego cieszy się coraz większym zainteresowaniem, a rola i znaczenie ekspertyz sądowych wydaje się być znacznie większa niż w procedurach krajowych. Biegli powoływani przez MTK to osoby odznaczające się wiedzą specjalistyczną, które powinna cechować bezstronność, sumiennność i doświadczenie z reprezentowanej dziedziny opiniowania. Przy ocenie kandydatury osoby starającej się o wpis na listę biegłych MTK ważna jest bowiem kwestia zachowania wysokich standardów uczciwości zawodowej i osobistej oraz przestrzeganie zasad poufności.

Nie ulega wątpliwości, że wykorzystanie specjalistycznych ekspertyz jest wręcz niezbędne wobec wysokiego poziomu złożoności spraw dotyczących osób oskarżonych o popełnienie zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko ludzkości czy ludobójstwa. Skala i rozpiętość materiału dowodowego, którym dysponuje MTK powoduje potrzebę korzystania z multidyscyplinarnych zespołów badawczych, w których skład wchodzi: antropolodzy sądowi, archeolodzy sądowi, patolodzy sądowi, eksperci z zakresu balistyki, wojskowości i badań DNA. Istotną rolę odgrywają również opinie biegłych psychiatrów oraz psychologów.

W związku ze zbrojną inwazją Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w celu zebrania i przedstawienia dowodów przed MTK powołane zostały kilkudziesięcioosobowe zespoły biegłych, które prowadziły prace przy masowych grobach odkrytych w Buczy czy Irpieniu. Nie bez znaczenia są również wspólne prace utworzonego w 2022 r. międzynarodowego zespołu śledczego – JIT prowadzone wraz z Eurojust, Międzynarodowym Trybunałem Karnym oraz Departamentem Sprawiedliwości USA. Współpraca i koordynacja przy gromadzeniu dowodów, w tym utworzenie bazy dowodów

CICED oraz szybka wymiana informacji w tym względzie, jest niezbędna dla skutecznego ścigania zbrodni międzynarodowych.

Przełomowym momentem dla międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości jest najnowsza inicjatywa społeczności międzynarodowej dotycząca powołania Międzynarodowego Centrum Ścigania Zbrodni Agresji przeciwko Ukrainie. Po raz pierwszy bowiem międzynarodowy wymiar sprawiedliwości prowadzi aktywne zbieranie materiału dowodowego, w tym opinii biegłych z wielu różnorodnych dziedzin opiniowania, w czasie gdy trwa konflikt zbrojny na terytorium Ukrainy. Podkreślić należy, że przy zachowaniu jak najwyższego poziomu wiedzy eksperckiej i bezstronności, dowody z opinii biegłych w istotny sposób wzmacniają zgromadzony materiał dowodowy i przyczyniają się do sprawiedliwego i rzetelnego osądzenia sprawców zbrodni wagi międzynarodowej popełnianych na terytorium Ukrainy.

Bibliografia

- Ambos Kai, *Wojna w Ukrainie i Międzynarodowy Trybunał Karny*. <https://karne24.com/prof-kai-ambos-wojna-w-ukrainie-i-miedzynarodowy-trybunal-karny/>.
- Bélohávek Alexander J. Renáta Hótová, *Biegli w środowisku międzynarodowym w postępowaniu: sądowym, cywilnym i karnym oraz arbitrażowym, a także w sporach inwestycyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2011.
- Biddiss Michael, *Dziedzictwo procesu norymberskiego z perspektywy historii*, przeł. Rafał Witkowski. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2003.
- Girdwoyń Piotr, *Opinia biegłego w sprawach karnych w europejskim systemie prawnym. Perspektywy harmonizacji*, Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji UW, 2011.
- Grzebyk Patrycja, „Specjalna operacja wojskowa’ Rosji w Ukrainie – indywidualna odpowiedzialność za zbrodnie agresji i zbrodnie wojenne” *Państwo i Prawo*, nr 9 (2022): 56–76.
- Hofmański Piotr, Hanna Kuczyńska, *Międzynarodowe prawo karne*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2020.
- Jodłowski Jan, *Zasada prawdy materialnej w postępowaniu karnym*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2015.

- Kaluzhna Oksana, Kateryna Shuneych, „Evidence in the International Criminal Court – the Role of Forensic Experts: The Ukrainian Context” *Access to Justice in Eastern Europe*, nr 4-2 (2022): 52-65.
- Klinkner Malanie, „Proving Genocide? Forensic Expertise and the ICTY” *Journal of International Criminal Justice*, nr 3 (2008): 447-466.
- Klinkner Melanie, „Forensic Science Expertise for International Criminal Proceedings: An Old Problem, a New Context and a Pragmatic Resolution” *The International Journal of Evidence & Proof*, nr 13 (2009): 102-129.
- Knoops Geert-Jan Aleksander, „The Proliferation of Forensic Sciences and Evidence Before International Criminal Tribunals from a Defence Perspective” *Criminal Law Forum*, t. xxx (2019): 33-60.
- Kremens Karolina, *Dowody osobowe w międzynarodowym postępowaniu karnym*. Toruń: TNOiK, 2010.
- Kuczyńska Hanna, „Model kontradiktoryjności w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym” *Państwo i Prawo*, nr 10 (2014): 54-67.
- Kuczyńska Hanna, „Odpowiedzialność przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym za zbrodnie prawa międzynarodowego popełnione w czasie konfliktu w Ukrainie” *Palestra*, nr 4 (2022): 7-27.
- Kuczyńska Hanna, „Prawo dowodowe w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym”, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, t. VIII, *Dowody*, cz. 2, red. Jerzy Skorupka. 1688-1752. Warszawa: Wolters Kluwer, 2019.
- Kulik Marek, „Komentarz do art. 110 k.k.”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. Marek Mozgawa, LEX/el. 2023.
- Mason Natalie, *Identifying and Enhancing Forensic Science Skills in the Investigation and Prosecution of War Criminals Within International Proceedings*. International Law at the University of Central Lancashire, 2013. https://www.academia.edu/8284439/Identifying_and_Enhancing_Forensic_Science_Skills_in_the_Investigation_and_Prosecution_of_War_Criminals_within_International_Proceedings
- Ryszka Franciszek, *Norymberga: prehistoria i ciąg dalszy*. Warszawa: Czytelnik, 1982.
- Usacka Anita, „Building the International Criminal Court” *Global Business and Development Law Journal*, nr 2 (2011): 225-242.
- Zgoliński Igor, „Komentarz do art. 117 k.k.”, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. Violetta Konarska-Wrzosek, LEX/el. 2023.

